

О.В. Радченко,

к. держ. упр., доц., докторант кафедри
політології та філософії ХарРІ НАДУ,

Т.Б. Хомуленко,

д.психол.н., проф., завідувач кафедри
практичної психології ХНПУ ім. Г.С. Сковороди

ТИПОЛОГІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОУПРАВЛІНСЬКИХ РЕЖИМІВ ЯК СИСТЕМИ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН: КЛАСИЧНІ ПІДХОДИ

Проаналізовано класичні підходи до розуміння генезису, сутності та типології наукових категорій «політичний режим», «державноуправлінський режим» як систем суспільно-політичних відносин.

Ключові слова: політичний режим, державноуправлінський режим.

Політичний процес є складним і багатовимірним феноменом. Сьогодення характеризується безліччю значних соціально-політичних проблем. Однією з найактуальніших з них є становлення, розвиток і трансформація демократичного політичного та державноуправлінського режиму в Україні. Глобалізація як провідний політичний тренд сучасного світу є одним із чинників трансформації систем суспільно-політичного управління, вона створює принципово нові умови владних відносин та провокує розвиток інноваційних процесів в країнах, що стали на шлях демократизації. Наша держава є однією з таких країн і конституційно проголошений курс на розбудову демократичної правової соціальної держави, що прагне інтегруватися до спільного європейського дому, актуалізує дослідження класичної наукової спадщини щодо розуміння генезису, сутності та типології політичних (державноуправлінських) режимів як системи суспільних відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій дає підстави стверджувати, що теоретичні передумови дослідження політичного режиму як механізму політичного управління суспільством можна віднести до творчості Аристотеля, Полібія, Цицерона, які вважали, що ідея циклічного розвитку форм правління, змішаного правління є ідеальною. Проблематика перехідних

станів політичного режиму розглядалася також в концепціях лінійно-поступального розвитку історії у працях таких вчених, як Дж. Віко, П. Гольбах, Ш. Кондорсе та ін. Залежно від циклічного часу типи політичних режимів розглядали: Н. Данільовській, К. Леонт'єв, У. Росту, А. Тойнбі, О. Шпенглер та ін. Дуже поширеною є типологія політичного режиму в залежності від суспільно-економічних формацій (К. Маркс, Ф. Енгельс), а також економічна модель Н. Кондратьєва та теорія соціальної і культурної динаміки П. Сорокіна. Вагомим внеском у розвиток теорії політичних режимів є роботи таких класиків політичної науки, як Х. Арндт, Р. Гастіл, Р. Даль, М. Дюверже, Р. Мертон, К. Пейтман, Дж. Сарторі, В. Уоллерстайн, А. Шадт та ін.). У той же час класичні схеми й типи політичних режимів уже не в змозі адекватно охарактеризувати сучасні суспільно-політичні відносин та публічного управління, особливо в державах перехідного типу, що вимагає їх доповнення багатим науковим матеріалом державноуправлінського, політологічного та соціологічного спрямування стосовно теоретичних засад державної влади.

Досвід політичних трансформацій останніх років переконує в тому, що політичні трансформації колишніх авторитарних режимів не завжди означають їх демократизацію. Наслідком подібних поставторитарних і посттоталітарних транзитів стає формування ще науково не осмислених “гібридних” або “дефектних” політичних режимів. Відтак проблема типологізації державно-політичних режимів як системи суспільних відносин є одним із центральних об’єктів державноуправлінських та політичних досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних вчених. Саме ці невирішені раніше питання визначення характерних особливостей типології політичних режимів трансформативних систем суспільних відносин обумовлюють постановку мети та завдання даної статті як дослідження класичної теоретичної спадщини політичних наук щодо розуміння генезису, сутності та типології політичних (державноуправлінських) режимів як системи суспільних відносин.

Отримані наукові результати дають підстави стверджувати, що типологізація політичних режимів дозволяє віднайти спільне й відмінне у багатоманітних методах і засобах здійснення державної влади як у різні історичні епохи, так і в різних країнах. Як і будь-яка типологія, вона може здійснюватись за різними ознаками, відповідно до яких розрізняють ті чи інші типи політичних режимів.

Насамперед, визначимося категоріально. Під політичним режимом ми розумітимемо сукупність характерних для певного типу держави владно-політичних відносин, засобів і методів реалізації державної влади, домінуючих форм взаємодії влади і суспільства, які в сукупності становлять механізм функціонування політичної системи суспільства. Ядром, стрижневою підсистемою політичного режиму вважатимемо владні відносини в надрах державного апарату, методи та принципи державного управління, ідеологію та філософію діяльності посадовців, політиків, державних службовців, що визначатимемо категорією “державноуправлінський режим”. Виділення саме цієї складової політичного режиму має принципове значення для транзитивних суспільств, оскільки від характеру, спрямування та особливостей владної взаємодії, ціннісних підвалин, форм і методів діяльності представників державного апарату (які, власне, й здійснюють трансформаційні перетворення) найбільш залежить успіх (або провал) демократичного транзиту.

Розуміння сутності та різноманітності форм політичного режиму сягає сивої давнини. Хоча за часів Античності самого поняття «політичний режим» ще не існувало, однак усвідомлення форм та методів владарювання, підкріплених відповідними владно-політичними відносинами легко знаходимо як у практично-політичній спадщині давньогрецьких достойників (режим Солона в Афінах, Лікурга – у Спарті, Філолая – у Фівах, режим принципату за Октавіана Августа, домінанту – за Діоклетіана, преторіанський режим Римської імперії тощо), так і в античній політичній філософії (у творах Платона, Аристотеля, Полібія, Цицерона).

Першу спробу наукової класифікації державноуправлінських режимів зробив Платон Афінський, запропонувавши розрізняти відомі на той час форми політичного правління на «правильні» (монархія, аристократія) та «неправильні» (олігархія, демократія, тиранія, тимократія) [9, с. 221, 329 – 345]. Зважаючи, що ознаками класифікації у Платона є суто структурні внутрішньоапаратні чинники кількості та ціннісних підходів до управління державою, можна стверджувати, що в даному випадку йдеться, скоріше, саме про державноуправлінський, аніж про суто політичний режим. Платонівський аналіз зазначених режимів приводить філософа до висновку щодо нездатності як «неправильних», так і певною мірою «правильних» держав забезпечити «загальне благо» суспільства. Це спонукало Платона до розробки «ідеальної» держави, концепція якої через тисячоліття перетворилася на науковий базис всіх тоталітарних політичних режимів.

Погляди вчителя розвинув та вдосконалив Аристотель Стагірит. Він першим застосував емпіричний метод – спостереження та індукцію, розкрив соціальну природу походження політичної влади та проаналізував ціннісно-мотиваційні фактори здійснення державного управління.

Аристотель удосконалив класифікаційні критерії форм державноуправлінського режиму: число правлячих осіб (один, декілька, більшість) і вищу мотивацію правителів (загальне благо або приватний інтерес). Якщо правителі діють альтруїстично заради загального блага, така держава є «правильною». Якщо ж керманичами рухає приватний інтерес або альтруїзм поступово перероджується на егоїзм (ось де історичні витoki корупції!), то держава стає «неправильною» [2, с. 488–489] (табл. 1.1).

Стабільність режиму, за Аристотелем, є наслідком дотримання паритету рівності та свободи. При цьому рівність може бути як кількісною (така рівність зумовлює появу демократичного режиму), так і «за шляхетністю» (основа аристократичного та монархічного режимів). Свобода суспільства залежить як від зазначеної вище мотивації правителів, так і від формування середнього класу громадян-власників. Порушення цього

паритету призводить до трансформації режиму – його “виродження” або повалення, адже “стійким державним ладом є лише такий, за якого здійснюється рівність у відповідності до шляхетності й за якого кожен користується тим, що йому належить [2, с. 542]” (тут і далі переклад наш. – *О.Р.*).

Таблиця 1.1

Форми політичних режимів за Аристотелем

Форми політичних режимів	Чинники класифікації	Кількість правителів		
		один	декілька	більшість
	Мотивація правителів			
Правильні	Загальне благо	Монархія	Аристократія	Політія
Неправильні	Приватний інтерес	Тиранія	Олігархія	Демократія

Класифікація режимів Аристотеля є класичною, вона вплинула на розвиток політичної думки кількох тисячоліть. Триста років після Аристотеля практично на ті ж форми політичних режимів вказує й Марк Тулій Цицерон. Щоправда, демократія в Аристотеля є однією з найгірших форм, тоді як для Цицерона демократія є найкращою: «Лише в такій державі, де влада народу найбільша, може бути свобода. Адже приємнішого за неї немає нічого [11, с. 61]». В характеристиках умов стабільності державноуправлінського режиму Цицерона заслуговує на увагу визначення пріоритетності поміркованості, злагоди та дотримання конституційних принципів, моральних чеснот політичних лідерів.

Надзвичайно детально й прискіпливо охарактеризував механізми, мотиви та методи державного управління сучасних йому політичних режимів Нікколо Макіавеллі. Влада, на його думку, є самодостатньою, а політика є відображенням природи людини, вона має бути жорстко реалістичною, а головним критерієм державноуправлінського режиму є ефективність: успіх тут визначається правильним розрахунком, досвідом, вмінням передбачити наслідки подій і рішень. Зазначені критерії в

сукупності з принципом самодостатності влади в ціннісному вимірі висувають як “найвище благо” безпеку держави. У цьому випадку для Макіавеллі мета виправдовує засоби, оскільки “чимало того, що на перший погляд здається добродійністю, а насправді згубне для государя, й навпаки: виглядає як порок, а насправді надає государю благополуччя та безпеку [6, с. 46]”. Пізніше у своєму “Політичному трактаті” Бенедикт Спіноза афористично повторить цю сентенцію “Доброчинність держави – безпека (secliritas) [10, с. 6]”.

З огляду на зазначену мету й вище благо держави, Макіавеллі класифікує не самі політичні чи державно-управлінські режими, а на основі історичного аналізу режимів різних держав класифікує методи захоплення та утримання влади як механізми стабілізації режимів. Філософ вважав більш міцними та стабільними монархії, оскільки «в республіках більше життя, більше ненависті, більше жага помсти; у них ніколи не вмирає й не може вмерти пам'ять про минулу свободу [6, с. 16]”.

Шарль-Луї Монтеск'є вперше заговорив про залежність політичного режиму (або форми правління) від географічного чинника. Він пояснював формування режимів східних деспотій особливостями природно-кліматичних умов Азії. Проте значна частина його уваги приділена європейським політичним режимам, при цьому в основі виокремлення Монтеск'є республіканської (або демократичної), монархічної та деспотичної форм політичного режиму немає географічних факторів: «Республіканське правління – те, за якого верховна влада знаходиться в руках або всього народу, або частини його; монархічне – за якого управляє одна людина, але за допомогою встановлених незмінних законів; тоді як в деспотичному все поза всяких законів і правил рухається волею і свавіллям однієї особи” [7, с. 77].

Якщо античні та середньовічні політичні філософи схилилися до нормативного підходу, коли відштовхуючись від принципів і теоретичних конструктів характеризували (методом співставлення) реальні сучасні їм

політичні режими, то епоха модерну повернула дослідження “з ніг на голову” – знаходячи емпіричну адекватність теорії через визначення специфіки та спільних рис стійких політичних режимів, що історично склалися.

Георг Гегель одним із перших звернув увагу на те, що сутність політичного режиму визначає діалектика взаємодії громадянського суспільства з державою. Історично визначено три типи такої взаємодії. Згідно з першим, держава виконує волю громадянського суспільства, воно служить лише нічним сторожем, коли громадяни сплять (Дж. Локк).

За такого підходу громадянське суспільство так би мовити “наймає” державу з її посадовцями та державним апаратом для політичного управління суспільством в ім’я загального блага людей. Якщо при цьому держава недостатньо сумлінно виконує свої функції або порушує права громадян, останні вправі скасувати відповідні політико-управлінські рішення, й навіть “звільнити” винних представників держави, уряд тощо. Подібний характер владних відносин, як правило, формує демократичний політичний режим.

Другий тип передбачає такі відносини між громадянським суспільством і державою, за яких держава повністю поневолює суспільство, робить громадян “гвинтиками” державної системи. Коли держава стає понад усе, інтереси кожного громадянина підкорені “вищим інтересам держави (нації)” і утопічна (як правило) мета державно-суспільного розвитку повністю поглинає права й свободи людини, можемо говорити про формування тоталітарного політичного режиму.

Третій тип взаємодії громадянського суспільства з державою характеризується існуванням певного балансу, рівноваги сил між громадянським суспільством і державою. Влада в такій державі має свої, відмінні від народних, інтереси, проте вимушена рахуватися з громадською думкою, допускаючи той чи інший ступінь індивідуальних прав і свобод. У подібному випадку ми маємо авторитарний режим.

Саме за цими критеріями характеру взаємодії держави та громадянського суспільства склалася сучасна класична та найбільш

поширена типологія політичних режимів і систем. Згідно з нею зміст політичного режиму визначається рівнем забезпеченості громадян свободою з боку держави. Обсяг повноважень влади, способи і методи її діяльності, ступінь свободи індивідів відтак дозволяють чітко віднести існуючий в суспільстві політичний режим до одного з базових типів: демократичного, тоталітарного чи авторитарного.

Зазначена тріада режимів – тоталітаризм, авторитаризм, демократія – активно використовувалася до кінця ХХ ст. Проте наявність в історії тільки двох чітко визначених тривалих у часі тоталітарних режимів (фашистської Німеччини та Радянського Союзу за часів Сталіна) примусила політологів надалі оперувати переважно двома базовими категоріями — авторитаризм і демократія. Подальші класичні дослідження та класифікація політичних режимів відбувалися під сильним впливом бінарної дихотомії «автократія – демократія» й характеризувалися розвитком різноманітних підвидів зазначених політичних режимів.

Одним із перших використав поняття «режиму» в його сучасному значенні у 20-ті рр. ХХ ст. родоначальник досліджень політичної еліти Гаetano Моска. На основі аналізу внутрішніх механізмів функціонування режимів, насамперед принципів передачі політичної влади щаблями соціальної піраміди він запропонував нову типологію політичних режимів як механізму рекрутування еліт. Зокрема на цій підставі він вирізняє бінарні типології: «аристократичний – демократичний» та «автократичний – ліберальний» політичні режими. У першому випадку доступ до політичної еліти держави відкритий або всім громадянам (за демократичного режиму), або тільки представникам вузької, виділеної за принципом походження або статку соціальної групи (за аристократичного режиму). У другому – владними повноваженнями наділяється або одноосібний правитель (за автократичного режиму), або влада делегується широкими верствами населення за допомогою виборів (за ліберального режиму) [8].

Оригінальну типологію політичних режимів на початку ХХ ст.

запропонував наш співвітчизник В. Липинський. У відомих «Листах до братів-хліборобів...» він виокремлює, по-перше, «демократію з республікою» (взірцем якої є демократичний республіканський лад США); по-друге, «охлократію з диктатурою» (під якою розуміє владу організованої меншості над народом у стані натовпу на кшталт більшовизму); по-третє, «класократію з правовою – законом обмеженою і законом обмежуючою – монархією» (де активна меншість – виборна аристократія – обмежує свою владу послухом монархові, обмеженому, у свою чергу, законами, ухваленими в законодавчих установах представниками класів) [4]. Як представник консервативної течії, В. Липинський саме останню конституційну монархію вважав за найкращу форму державного устрою.

Засновники сучасної політології, представники відомої Чиказької школи, Г. Лассуелл та А. Каплан на самому зламі ХХ ст. зробили спробу висунути більш детальні критерії, на основі яких політичні режими можна віднести до того або іншого типу. Таких критеріїв було запропоновано шість: межі впливу політичної влади; механізм розподілу гілок влади; спосіб рекрутування політичної еліти; відповідальність влади перед народом; механізм розподілу суспільних благ; можливість оскаржити владні рішення. Проте створити скільки-небудь струнку типологію авторам не вдалося. Вони виділяли все ті ж два «ідеальні» типи режиму – демократію та деспотію. На думку Лассуелла та Каплана, демократію відрізняють три основні характеристики: влада здійснюється максимально відповідально; політичний процес є відкритим; користь від влади розподіляється між всіма елементами політичної структури. Політична система вважається авторитарною, якщо правлячі кола мають перевагу в контролі над керованими і не обмежені ними в процесі ухвалення та реалізації рішень [12].

Найбільш послідовний опис тоталітарної системи запропонувала Ханна Арентс в роботі «Витоки тоталітаризму» (1951 р.). Родовими ознаками тоталітаризму вона визначила: терор як норму управління суспільством; контроль однієї політичної організації над усіма соціальними підсистемами

(політикою, економікою, культурою та ін.); всеосяжну ідеологію як інструмент такого контролю [1, с. 393–396, 442].

Одна з найбільш відомих класифікацій політичних режимів ХХ ст. була запропонована американським класиком політичної науки Р. Далем. Свою типологію він розглядав за двома змінними – рівнем політичної конкуренції (ступінь включеності опозиції до політичного процесу) і рівнем політичної участі (відсоток громадян, що мають реальну можливість боротися за владу і брати участь у формуванні політики). Ці дві координатні лінії ділять поле політичних режимів на чотири сектори (рис. 1.1).

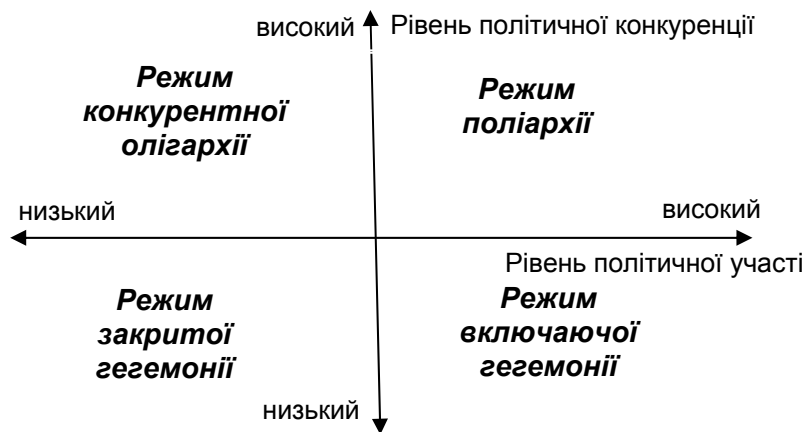

Рис. 1.1. Типологія політичних режимів Р. Дала

За Далем, режиму «закритої гегемонії», відповідає мінімальний рівень політичної конкуренції при низькій залученості громадян до політичного процесу. «Включаючий гегемонії» відповідає низька конкуренція, але значний відсоток «включених громадян». Висока конкуренція в поєднанні з низькою включеністю – це «конкурентна олігархія»; і, нарешті, висока конкуренція плюс висока ж включеність відповідають «поліархії» [3, с. 290]. Цей термін Р. Даль запозичив в Аристотеля, але значно розвинув його. Він припустив, що участь громадян у політиці визначається не тільки виборчим законодавством, але й наявністю інших умов – наприклад, широкого набору ліберальних прав і свобод, які дозволяють відстоювати громадянські інтереси в суспільно-політичній сфері.

Таким чином, в основі класичних типологій політичних режимів лежать умови доступу до влади (конкурентне чи неконкурентне отримання влади одним лідером, панівною групою чи панівною більшістю), а також мета-мотивація правителів й рівень замученості громадян до державного управління. Класичним є розподіл політичних та державноуправлінських режимів на тоталітарні (деспотичні), авторитарні та демократичні. Проте класична типологізація політичних режимів на тоталітарні – авторитарні – демократичні не дозволяє чітко виокремити спільне й відмінне в методах і засобах здійснення державної влади в сучасних транзитивних суспільствах. У науковому дискурсі політичні режими багатьох сучасних країн, що стали на шлях демократизації, не можуть бути віднесеними в чистому вигляді до кожного з класичних режимів, а знаходяться десь між авторитаризмом та демократією.

Список використаних джерел:

1. *Арендт Х.* Джерела тоталітаризму / Ханна Арендт ; [пер. з англ.]. – К. : Дух і літера, 2002. – 539 с.
2. Аристотель. Сочинения: в 4 т. – Т. 4 / Аристотель : [пер. с древнегреч.] ; общ. ред. А. И. Доватура. – М. : Мысль, 1983. – 830 с. – [Электронный ресурс] : – Режим доступа : <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000353/st003.shtml>
3. Даль Р. Полиархия. Участие и оппозиция / Р. Даль // Западная наука в XX в. – М. : Луч, 1994. – 480 с.
4. *Липинський В. К.* Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму / В. К. Липинський. – К., Філадельфія, 1995. – 470 с. – [Электронный ресурс] : – Режим доступа : <http://www.lrc.org.ua/lipinsky/lysty-ua.html>
5. Локк Дж. Два трактата о правлении / Дж. Локк // Сочинения: в 3 т. – Т. 3. – М. : Мысль, 1988. – С. 135 – 406. – [Электронный ресурс] : – Режим доступа : <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000458/index.shtml>
6. *Макиавелли Н.* Государь / Н. Макиавелли. – М. : Планета, 1990. – 80 с. – [Электронный ресурс] : – Режим доступа : <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000314/index.shtml>
7. *Монтескье Ш.-Л.* О духе законов / Ш.-Л. Монтескье ; [сост., пер. и коммент. примеч. авт. А. В. Матешук]. – М. : Мысль, 1999. – 672 с.
8. *Моска Г.* Отрывки из работ “Теория правления и парламентское правление”, “Элементы политической науки” // Социс. – 1994. – № 10, 12; 1995. – № 4, 5, 8 – [Электронный ресурс] : – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Sem/06.php
9. *Платон.* Государство / Платон // Собр. соч. : в 4 т. – Т. 3. – М.: Мысль, 1994. – 654 с. – [Электронный ресурс] : – Режим доступа : <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000418/st010.shtml>
10. *Спиноза Б.* Богословско-политический трактат / Б. Спиноза ; [Пер. С лат. Н. Лопаткина]. – М. : ООО Издательство АСТ, 2003. – 381 (3) с. – [Электронный ресурс] :

– Режим доступу : <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000131/>

11. *Цицерон Марк Тулій*. Про державу / Марк Тулій Цицерон // Філософія політики : Хрестоматія : у 4 т. [авт.-упоряд. : В. П. Андрущенко (кер.) та ін. – К.: Знання України, 2003. – Т. I. – С. 59–66.

12. *Lasswell H. D., Kaplan A.* Power and Society. – New Haven, 1950. – [Електронний ресурс] : – Режим доступу : <http://mgimofp.narod.ru/>

***Radchenko O.V., Homulenko T.B.* Typologization of state administrative regimes as the system of public relations: classic approaches.**

The article analyses the classic going near understanding of genesis, essence and classification of scientific categories, «political regime», «state-administrative regime» as systems of socio-political relations.

Key words: political regime, state-administrative regime.

***Радченко А.В., Хомуленко Т.Б.* Типологизация государственноуправленческих режимов как системы общественных отношений: классические подходы.**

В статье анализируются классические подходы к пониманию генезиса, сущности и типологии научных категорий «политический режим», «государственно-управленческий режим» как систем общественно-политических отношений.

Ключевые слова: политический режим, государственноуправленческий режим.